

221.7

V59bUu

LIBRARY OF THE
UNIVERSITY OF ILLINOIS
AT URBANA-CHAMPAIGN

ELIAS CZAYKOWSKY
COLLECTION OF
UKRAINIAN CULTURE

221.7

V59bUu

130
ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 60—61.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

МОРИС ВЕРН.

БІБЛІЯ

або книги Старого Завіта.

Переклад

Л. У.

з передмовою

М. Драгоманова.

У ЛЬВОВІ, 1903.

З друкарні Наукового Тов. імени Шевченка
під зарядом К. Феднарського.

НАКЛАДОМ УКРАЇНСЬКО-РУСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ

у Львові, ул. Чарнецького ч. 26

вийшли доси отсі книжки й брошури:

	КОР.
Адріан. Аграрний процес у Добростанах	1'00
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0'20
Бодянський О. Українські казки	0'50
Боровиковський Л. Маруся	0'25
Брайтенбах В. Біологія в XIX в.	0'25
Будзиновський В. Хлопська посілість (2'40)	2'00
Верп М. Біблія	0'40
Вовчок М. Народні оповідання Т. I (1'60)	2'00
Воробкевич С. Над Прутом	1'60
Гавлічек-Боровський К. Вибір поезій	1'60
Гайне Г. Подорож на Гарц	1'20
Гамсун К. Голод	2'20
Гауптман Г. Візник Геншель	1'60
Гі'о В. Кльод Іе	0'25
Гоголь М. Вій	0'10
Гомер (переклад Ніщинського). Іліяда, кн. 1.	0'30
» » » » 2.	0'35
» » » » 3.	0'25
Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина	0'20
» » Бех-Аль-Джугур	0'10
Горький М. На дні життя	0'70
Гуцков К. Уріель Акоста	1'40
Гюанте Алїгері. Пекло, п. I—X.	0'40
Грагоманів М. Перешиска, т. I.	1'80
» » Мик. I. Костомарів	0'15
» » Два учителі	0'40
Гран Е. Руські селяни на Угорщині	0'25
Грельс Ф. Людвік Фаєрбах	0'50
» » Початки родини	1'50
Гревич Ф. Хлопська дитина	1'80
Гриця Е. Напад на млин	0'20
» Повінь	0'30
» Смерть Олівіє Бекайля	0'25
Грицькі К. Народність і її початки	0'60

ПРИВАТНА БІБЛІОТЕКА
ОСИПА І АНАСТАЗИЇ КОЧАН
ЗДА

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВА БІБЛІОТЕКА. Ч. 60—61.

Відповідає за редакцію: Володимир Гнатюк.

МОРИС ВЕРН.

БІБЛІЯ

або книги Старого Завіта.

Переклад

Л. У.

з передмовою

М. Драгоманова.

Med. univ. Dr. J. TURYN
WIEN

XVIII. Gersthoferstrasse 138
У ЛЬВОВІ, 1903.

З друкарні Наукового Тов. імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

221.7

V596 Ци

Передмова.

Хоч і як дивним може се вида-
тись, а про те воно правда, що ожив-
лене релігійних змагань у Росії (тол-
стовщина) а по части й у нас іде в парі
з грубим незнакомством наших громадян
з новішою європейською теологічною нау-
кою. Тим часом у західній Європі здо-
бутки тієї науки досить розповсюджують
ся не самими лишень спеціальними пра-
цями, але й популярними. Між остатніми
звертають на себе увагу статі Моріса
Верна, що печатають ся в La Grande
Encyclopédie — бо автор їх не простий
популяризатор чужих висновків, але сам
один з ліцших гебраїстів Франції і спе-
ціаліст-професор на відділі релігійних
наук у школі вищих студій у Парижі.
(Ecole des hautes études, — section des
sciences religieuses). Ми намірились по-

дати гал.-укр. публиці ряд перекладів тих статей М. Верна*).

Скажемо два слова про спеціальні погляди того ученого, які поки що відділяють його від пануючої школи новіщих богословів, — Графа, Райса, Вельгавзена і ин.

Критична праця вчених сеї школи, — по більшій часті Німців і Голяндців, була звернена переважно на так зване Пятикнижжє або Закон і доказала, що воно не могло бути писане одним чоловіком (Мойсеєм) і в пору, коли Жиди були пастухами. Критика показала, що і в оповіданях Закону і в законодавчих приписах його єть великі різниці, що на пр. сї приписи складають ся з трьох кодексів, які показують на відмінні доби культури і соціяльного порядку; 1) т. зв. книга Союзу (Вихід, XXI—XXIII); 2) Второзаконє (головні місця сеї

*) Поручаємо увазі читачів також М. Верна — Огляд історії Жидів (Précis d'histoire juive, Paris, Hachette, 1889, 6 fr.); Сьвяту Історію (Histoire Sainte, 1901, 1½ fr., для дітей). Остатньої вийшла поки що лише перша половина: історія старозаконова. Друга мусить дати історію новозакопну. Ціль автора — дати й дітям результати своєї науки релігійної в крузі жидівсько-християпської віри.

книги) і 3) Попівський кодекс (головні законодавчі присяги Виходу, Кн. Левитів, Чисел). В першій книжці жертви Богу може приносити всякий Ізраїльтянин, в другій лишень попи, а в третій і попівський стан ділить ся на двоє: попи і Левитів. Тому що в біблїі знайдено місце, що в Єрусалимі оголошено книги закону в 622 р. до Р. Хр. (перед вавилонським полонем) і в 444 р. (після полону), то вчені богослови названої школи прийняли, що Второзаконє було оголошене в 622 р., Попівський кодекс в 444 р., — книга ж Союзу (з Богом) мусїла скластись ранїще Второзаконя, мабуть в IX ст. до Р. Хр*).

До книг пророчих менше було прикладено критики новими богословами, що приймали їх переважно за писані в ті часи (з VIII до VI ст. до Р. Хр) і тими осо-

*) Нагадаймо, що вихід Євреїв із Єгипта з Мойсеєм ставить традиційна хронологія в XVI ст. до Р. Хр. Від недавня, коли бїльше стала звїсна історія Єгипту з єгипетських надписів, почали деякі вчені шукати в них Фараона, при якому то Мойсей вивів Євреїв із Єгипта і натягувати, що той Фараон мусїв бути наступник Рамзеса II., Менефта, а вихід Євреїв ставити коло 1300 р. до Р. Хр. Другі, як на пр. Штаде автор історії Євреїв у колекції Онгена, Верн і ин. скептично дивляють ся на саму основу оповідани про побут Євреїв у Єгипті і вихід звідти.

бами, які над ними надписані. Виходило, що коли нові богослови критикою Закону однімали в історії культури єврейської виключний, чудесний стан сьвятої історії вибраного Богом народу, — то залишили його для доби книг пророчих, бо признавали, що основні думки тих книг: ненависть до війни і свого роду космополітизм, а також думка, що Бог не має потреби в обрядовому культї, могли бути вироблені так мало-культурним народом, яким були Євреї в VIII—VII ст. до Р. Хр.

Згодом критика мусіла звернутись до книг пророчих, а також і до того, чи дійсно можна повірити тим словам Біблії, по яким в 622 і 444 рр. в Єрусалимі були оголошені кодекси законів. Рішуче повстав проти думки про старинність пророчих книг французький учений Аве (Havet) спершу в праці *Christianisme et ses origines*, а потім у статях про новизну пророків (*De la modernité des prophetes*), що вийшли й осібною книгою. Аве, на лихо, не був гебраїстом, лишень еленїстом, і через те його думки мало мали авторитету. Аж від недавна почали до них привертатись і гебраїсти, а між ними М. Верн, який рішуче поставля всю композицію біблійних книг у часи другого єрусалимського храму, то б то в добу персидську і маке-

донську, в часи, коли Євреї жили теократичною громадою в близьких відносинах з цивілізованими народами Азії й Єгипту. Певно, що основа таких нових поглядів буде нарешті прийнята наукою, бо вже й тепер, після рішучого відпору проти них з боку учених старшої школи (між иньшим Кінена і Ренана) появляють ся проби помирити обидва погляди думкою про новіші дописки і вставки в старіші книги, в тім числі й пророчі. (Думка ся висловлена на пр. у Cornill, *Einleitung in das alte Testament* і у Darmsteter, *Les Prophètes d' Israel**).

Але навряд, чи будуть прийняті наукою погляди Верна на єврейську релігію, які він став недавно викладати з реакції проти пануючої школи богословів-раціоналістів. Ся школа не згоджує ся виділяти релігійну еволюцію Євреїв від еволюції иньших народів і не признає традиційної думки, що Євреї були завше монотеїстами, не вживали ідолів, — а напроти того

*) Треба завважати, що перестановою космополітичних і протестантських думок пророчих книг з часів старих жидівських царств у часи персо-македонські не тільки стає натуральнішою вся історія цивілізації Євреїв, але й сама поява християнства, яке по духу стоїть ближче до пророків, ніж до Закону.

шукає аналогій між старішою релігією Євреїв і иньших народів т. зв. Семітів, шукає в Біблії слідів старого анїмізму, фетишизму і т. і. Верн, що перше подїляв сам такі погляди, виступив нарештї проти них (див. його найновїшу велику працю *Du prétendu polythéisme hébreu*), силкуючись показати, що Біблія не дає для них основи. Він зрештою не відмовляє можливости, що й Євреї в найстарші часи мусїли бути політеїстами, не відмовляє й того, що в Біблії єсть явні слїди ідопоклонства Євреїв у часи перед асиро-вавилонським полонем, людські статуї — Терафіми, мідяний змій, статуї Єгови в формі вола і т. и.). Тільки він настоює на тому, що, наскільки сягає біблійна традиція, до X—XII ст. до Р. Хр., Євреї виступають уже як народ, який не хоче знати иньшого Бога крім Єгови (Ягве). Алеж сам Верн ставить сам редакцію Біблії в дуже пізні часи, так що властиво не можна говорити про біблійну традицію напр. X ст. і не можна легковажити тих аналогій, які сама Біблія відкриває нам між релігійними поглядами Євреїв і иньших народів, ані тих вказівок, які дають і тепер на релігію Євреїв археологічні знаходи в Халдеї, Фенїкії і т. и. Треба сподїватись, що число тих вказівок згодом

стане більшим і таким робом релігійна еволюція Ізраїля все таки прояснить ся і порівняним методам, проти якого не досить слушно став виступати М. Верн.

М. Драгоманов.

Іменем Біблії, — (слово се значить книга і походить з грецького) називають збір святих жидівських книг, що прийняті під сею самою назвою і християнами.

І. Зміст Біблії.

Біблія з'являєть ся нам у двох досить відмінних виданях: єврейська Біблія і грецька Біблія. Єврейська Біблія має три великі розділи: І. Тора (Thorah) або Закон, що теж зветь ся книгами Мойсєєвими або П'ятикнижжєм; ІІ. Небіїм (Nebyim) або Пророки; ІІІ. Кетубім (Kethoubim) себ то писанє. Сї три відділи мають у собі ось які книги: Тора або Закон має пять книг: 1) Битіє; 2) Вихід; 3) Левітів; 4) Числа; 5) Второзаконє. Небіїм або Пророки мають шість так званих перших пророків, потім 15 книг так званих остатнїх пророків, разом 21 книга; ось їх реєстр; 6) Ієуса Навина (Josue);

7) Судіїв; 8) перша книга Самуїла; 9) друга книга Самуїла; 10) перша книга Царств; 11) друга книга Царств; 12) Ісаїя; 13) Єремія; 14) Єзекіїл; 15) Осія; 16) Іоїл; 17) Амос; 18) Авдїй; 19) Іона; 20) Міхей; 21) Наум; 22) Авакум 23) Софонїя; 24) Аггей; 25) Захарія; 26) Малахія; останні 12 книг можуть уважатись за один том, тоді твори остатніх пророків мають складати ся з 4 книг. Кетубім або Писаня мають 13 творів: 27) Псалми; 28) Притчи; 29) Йов; 30) Пісня Пісень; 31) Рут (Ruth); 32) Плач Єремії; 33) Еклезіяст; 34) Естер (Esther); 35) Даниїл; 36) Ездра; 37) Неемія; 38) перша книга Лїтописів (Chronica) або Паралїпоменон; 39) друга книга Паралїпоменон. Усїх разом 39 книг.

Грецька Біблія, себ то виданє Біблії зроблене в давні часи для Жидів, що говорили по грецьки, принята й християнською церквою, має ті самі книги, лише в иньшому порядку і з чималими додатками: сї додатки часом доповняють текст, а часом становлять цілі нові твори. Ми спогадаємо тут ось які зміни в порядку книг гебрайської Біблії: Рут поставлена після Судіїв; дві книги Самуїла і дві

книги Царств злучені під назвою чотирьох книг Царств; книги літописів або Параліпоменон, Ездри й Неемії поставлені зараз після Царств, а після них стоїть зараз Естер; книги властиво пророчі відсунені на самий кінець, а на їх місце поставлені головні Писаня, власне Йов, Псалми, Притчі, Еклезіяст і Пісня Пісень. В зборі властивих пророків видно, що Даниїл стоїть після Езекіїла, а Плач єсть немов продовженням книги Єремії. Додатки до Естери і Даниїла змішані з самим текстом сих книг. Кілька книг невідомих єврейській Біблії вставлено в ріжних місцях: (40) Товія і Юдіт після Неемії, (42) книга Премудрости Соломона і (43) Еклезіястик після Пісні Пісень; (44) Варух після Єремії, врешті (45 і 46) дві книги Макавеїв після Малахії. Всіх разом 47 книг. Сї розділи і порядок zostались взагалі ті самі в (латинській) Вульгаті і в нових перекладах Біблії з тією невеличкою відміною, що протестанти ставлять частійше окреме книги другого канону, себ то ті книги грецької Біблії, яких нема в єврейській. Взагалі поділи, про які ми тільки що говорили, можна звести до таких головних назв: 1) закон;

2) історичні книги; 3) поетичні книги і книги премудрости; 4) пророчі книги.

Кожній з сих 46 книг у нас будуть присвячені окремі статі. Тут ми маємо тільки дуже коротко характеризувати їх, так щоб можна було здати собі справу про зміст Біблії. Щоб се зробити, ми прийmemo такий спосіб класифікації, який найбільше уживається в новітні часи, послугуючись працею біблійної критики. Біблійні книги можна розділити на чотири круги: I. Історичні книги, — се книги Судіїв, 1 і 2 Самуїла, 1 і 2 Царств, Ездри й Неемії, 1 і 2 Параліпоменон, 1 і 2 Макавеїв; II. Книги Закону або Початків — се 5 книг Мойсеевих, книга Ісуса Навина (Josue); III. Пророчі книги, — се книги Ісаїї, Єремії, Єзекіїла, Даниїла; 12) Малих пророків; IV. Книги поетичні і книги премудрости — до сих належить Псалми, Притчі, Йов і решта біблійних книг.

I. Історичні книги оповідають історію Жидів, починаючи з того часу, коли вони оселились на палестинській землі. Книга Судіїв показує нам жидівський народ серед різних чвар, коли ще не встановилась упорядкована держава; книги Самуїла розповідають нам, як Саул

дійшов до царського стану, дякуючи прихильности пророка Самуїла, потім доводять розповідь до остатніх часів царя Давида, що настав по Саулї; книги Царств оповідають про вступленє на трон Соломона, про царюванє його, далі все дуже коротко — окрім уступів про пророків Ілію та Єлісея — оповідаєть ся про долю двох царств, Ізраеля або десяти колїн і Юди, до зруйнованя Юди Халдеями (588 до Р. Хр). По хронольоїї, яка вживаєть ся в сих книгах, можна подумати, що перші події згадані там відносять ся до часів коло 1500 року до християнської ери, але в поважні причини до того, щоб сю дату знизити значно і дійти до 1100 р. Висше згадані книги, се одинокі жерела, з яких ми можемо собі скласти яке небудь понятє про стародавні часи жидівської історії, або про долю давних жидівських царств (від 1100 р. до Р. Хр. до 588 р. до Р. Хр). Ми бачили, що єврейська Біблія заводить сі книги в рубрику „перших пророків“. Ся назва обясняєть ся тим, що в сих книгах панує улюблена теза пророчих писателїв, по якій щастя чи лихо народа залежить від його вірности національному Богови. Всї разом сі книги, що власне складають один твір у кількох томах, від-

значають ся догматичним поглядом на річи, і погляд сей проведений скрізь систематично; в кожну хвилину одначе з'являють ся таємничі особи, „пророки“, органи божої волі, що провіщають Євреям остатню руїну, справедливу кару за їх провини проти релігії й моралі. Цілий твір можна-б назвати проповідю про те, як Жиди отримали з божої ласки благодатну країну, потім утратили її по своїй вині, не вважаючи на численні остороги. Відомо, що після полону або вавилонського вигнання Жиди, під протекцією або принаймі при толеранції перських владк, спромогли ся відновити в Палестині сталий лад. Книги Ездри й Невмії дають нам деякі покази, на жаль досить невиразні, на сі події, що належать до кінця VI ст. і до всього V ст. до нашої ери. Книги Паралімоменон дають короткий звіт давньої історії і початків життя нації в формі генеальогічних реєстрів потім коротко розповідають про долю Брусалима і юдейського царства до часів полону, звертаючи особливу увагу на справу культа. Се немов би нове видане давньої жидівської історії, написане з погляду духовенства і столичного пошівства. Книги Макавеїв оповідають про повстанє Макавеїв проти царя Антіоха, що

були в другому століті до нашої ери і закінчилися відновленєм крайової держави, незалежної від чужинців.

II. Книги Закону або Початків се ті, що звичайне ставлять ся завжди з самого початку Біблїї. Їх називають Мойсеєвими книгами або П'ятикнижжєм; новітні люди вважають відповідним долучати до них і книгу Іеуса Навина, тоді се виходить твір в шести книгах або Шестикнижжє. Шестикнижжє описує давну долю прадідів жидівської нації, починаючи не тільки з патріархів Авраама, Ісаака та Якова, але від самісїнького початку свїта і людий. Се дає надзвичайно швироку картину, бо Ізраель з'являть ся центром і підвалиною всеї свїтової історїї. Звідси Босює мав зробити тільки один крок, щоб дійти до пляну всесвїтної історїї. Шестикнижжє оповідає надто докладно про те, як власне Жиди вийшли з Єгипту від проводом Мойсея, потім про їх пробуванє біля гори Синаю, де Бог дав їм повний закон через сього самого Мойсея, потім про завоюванє краю ханаанського Іеусом Навином. З шести книг пять віддані сїй темі. Шестикнижжє отже єсть епопея початків нації, а в неї вставлено повний збір законів громадських і обрядових. Се можна так звести в одно

реченє: Як Бог дивно справдив обіцянку, дану патріярхови Авраамови, і дав його нащадкам у власть ханаанський край, щедрий і чудовий дарунок божий.

III. Властиві пророчі книги складають ся з промов до люду, що говорили при певних обставинах сьвяті промовці, речники божі, „пророки“. Сі промови розвивають ся завжди на одну тему: жидівський народ, покидаючи національного Бога для чужих богів, іде до своєї погібелі; про теж Бог, по своєму милосердю, згодив ся помилувати невеликий гурт і той гурт стане коренем нового Ізраеля. Новий Ізраель буде щасливий і славний за свою слухняність божим наказам; він побачить, як чужі народи приймуть його культ і його Бога. Колиж розібрати кожену книгу окремо, то видно, що Ісаїя, сучасник царя Єзекії (друга половина VIII. ст. до нашої ери) віщує в першій частині своєї книги (гл. I—XXXIX), що царство Юдине витримає напад Асирійців, а потім упаде перед халдейським паном, але з надією на славне відродженє, а в другій частині книги (гл. XL—LXVI) милосерде національного Бога визволяє божий народ із вавилонського полону і поселяє його знову на палестинській землі; ми бачимо, що Єремія, сучас-

ник Йосії й останніх володарів юдейських (кінець VII ст. і початок VI ст.) старається впевнити своїх сучасників, що даремна буде всяка оборона проти Халдеїв, слуг божої помсти, і що краще здатись на волю божого промислу, бо він налевне після часу тяжкого досвіду підведе знову свій народ із руїни: — бачимо, що Єзекиїл, що належить до першої половини VI ст. (час полону), показує в минулому зруйнувані Єрусалима і в вавилонському полоні кару, що завдав національний Бог за різні проступки; але прощення настане і пророк укладає вже пляни для відбудованя церкви, культу і народу на палестинській землі. Даниїл, віднесений теж до часів полону (VI ст. до нашої ери), показує нам у цілому ряді образів долю жидівського народу аж до часу релігійних утисків Антіоха Епіфана, з яких народ має вийти вірним і переможцем; 12 малих пророків, кождий в своєму часі і в своєму крузї, від VIII до V ст. прикладають до сучасних їм з'явищ ті самі рації, мішаючи картаня з надією.

Книги поетичні і книги мудрости всі досить розмаїті. Книга Псалмів, се збірник 150 поезій, взагалі коротких, релігійних гимнів і справжніх цер-

ковних співів; в наголовку більшої частини сих поезій стоять імена авторів, найчастійше Давида. Йов, се величя поема, в якій автор виступає проти ідей про справедливе розділене щастя й нещастя між людьми по заслузі. Пісня Пісень, се пісні про кохання; Плач Єремії — елегії на руїну Єрусалима; до них можна зблизити книгу Варуха, що має в собі різні релігійні науки. Книги мудрости складають ся з Еклезіяста, книги Премудрости Ісуса сина Сірахового (Ecclesiastique) і книги Премудрости Соломона. Врешті можна зібрати до купи чотири книги: Рут, Естер, Товія і Юдіт, що оповідають про різних людей, надто жінок, як вони через свою побожність та відвагу виходили з найтрудніших колізій і навіть визволяли жидівський народ із розпучливих обставин.

Класифікація, яку ми вказали, здається найвигідніша при розборі різних книг; вона не ломить привятих звичок і дає такі групи, що їх легко обійняти поглядом. Почавши з історичних книг можна собі відразу знайти ґрунт, на якому має розвиватись історія літератури. Всеж ми спогадаємо тут дуже дотепну і багато в чому добру класифікацію, прийнятую д. Райсом у його великій праці „La

Bible". Сей учений розділив Старий Заповіт на сім частин: 1) Історія Ізраеля від завоювання Палестини до полону, що відповідає книгам Судіїв, Самуїла і Царств; 2) Пророки поставлені в хронологічному порядку (окрім Даниїлата і Йони); 3) Свята історія і Закон (Пятикнижжє та Ісуса Навина); 4) Церковна літопись Єрусалимська, себ то книги Паралімоменон, Ездра і Неемія; 5) Поезія лірична, що складаєть ся з Псалтиря, Плачу і Пісні Пісень; 6) Філософія релігійна і моральна, куди входять книги Йова, Притчі, Еклезіяст, Премудрости Іс. сина Сірахового, Премудрости Соломона, потім під спеціальною рубрикою моральних оповідань Йона, Товія, врешті Варух; 8) в кінці література політична і полемічна, що складаєть ся з Рут, 1 і 2 книги Макавеїв, Естери і Юдіти.

II. Складанє Біблії.

До якого часу, до яких обставин, до яких авторів можна віднести складаня кожної біблійної книги, ріжних збірок або натуральних груп, визначених нами, врешті цілого збірника такого, яким він дійшов

до нас? На сї різні питання давались і дають ся дуже неоднакові відповіді. Коли спитати традиції синагоги, що була загально прийнята, окрім деяких подробиць, християнською церквою, то ось картина різних походжень: Пятикнижжє, окрім 8 остатніх стихів, де оповідаєть ся про смерть Мойсея, єсть твір Мойсея; книга Ісуса Навина окрім 5 остатніх стихів, де йде річ про смерть сього героя, єсть твір Ісуса Навина. Автор книги Судіїв — пророк Самуїл; над книгами Самуїла працювали по черзі пророки Самуїл, Гад і Натан; над книгами Царств пророк Єремїя. — Книги Ісаїї, Єремїї, Єзекїїла, Даниїла і 12 малих пророків мають авторами тих людей, чїї імена стоять у наголовку. Псалми походять від різних письменників, але по більшій часті від царя Давида; цар Соломон єсть автором Притч, Еклезїаста і Піснї Пісень; Йов як і Пятикнижжє походить від Мойсея; Рут вважаєть ся додатком до книги Судіїв і Самуїла; Плач Єремїї, Паралїпоменон і Ездра — твори Ездри, а книга Неемїї — твір Неемїї; Естера вважаєть ся працею великої синагоги, ученого товариства часів відбудуваня (Restoration). Легко завважити, що ми залишили тут книги властиві лиш грецькій Біблії; в справі їх походжень панувала завжди чимала

вільність присуду. Врешті загальний збір книг Старого заповіту був упорядкований заходом Ездри, великого реставратора юдейства в V ст. до нашої ери.

З більшою частиною сих тверджень не згоджується школа сучасної екзегетики. Від ста літ було положено чимало праці з початку в Німеччині, потім у Голландії, в Англії, у Франції на вияснене питань про походження і складання святих книг. Головний результат сих довгих і детальних дослідів єсть той, що тепер уже не можна уважати традиційних тверджень за справді наукові. Се твердження емпіричні і практичні і можуть бути затримані лиш на стільки, на скільки їх потверджує дійсно зміст книг. Коли дослідити причини, чому традиція прийшла до різних своїх висновків, то побачимо таке: традиція вдоволилась тим, що віднесла цілу серію Пятикнижя і історичних книг до того, хто виступав в них головною особою, а де такого чоловіка бракувало, то до якої иньшої славної людини, яка стояла найблизше до певних подій. Пять книг про Мойсея (*libri de Moysse*), стали ся *libri Moysi*, книги Мойсееві; книга Ісуса Навина занята оповіданєм про діла сього героя, і от вона була зараз надана йому. Книга Судіїв не могла бути наданою жад-

ному з людей, введених у нїй, тоді вибрано Самуїла, що настав безпосередно по останньому з героїв, яких події розказано в книзі. Книга Самуїла, де пишеться про сього чоловіка, а потім про Давида, уважається за твором Самуїла в тій частині, де говориться про сучасні йому справи, а далі за авторів уважають його товаришів, що наступили по ньому, Гада й Натана, бо їх імена часто згадують ся в книзі. Єремія, великий співець смутку, що бачив руїну Єрусалима, має бути в порядчиком двох книг Царств; не забудьмо, що Жиди звуть усю отсю історичну серію першими пророками. В иньших книгах імена авторів були по більшій часті написані в текстї або в заголовку; традиція обнажилась тим, що приняла їх на віру.

Щоб оцінити безсторонно те, що дає традиція, коли вже ми дослідили, що сього не досить, не слїд перш усього забувати, що традиційна теологія, чи то жидівська, чи то християнська, не має на метї власне навчити нас про походженє і складанє біблійних книг; вона найбільше славить і вихваляє їх сьвятість, що робить їх жерелом для догматів і поживком для побожности. З сього погляду вона потверджує взагалї їх автентичність, не придаючи сьому слову дуже докладного зна-

чіня, і ставши на цьому, не завдає собі клопоту розбирати чисто літературні непевності і суперечки, які можуть з'явитись з поводу її тверджень. Так вчинила найперше синагога, так вчинила в свою чергу й християнська церква, прийнявши, можна сказати, з заплющеними очима, всі пояснення, які були їй дані, не піддаючи їх під сувору перевірку, вдовольняючись тією думкою, що ці пояснення дають великий простір теологови, щоб построїти догмати або дати поживок побожності. Тут ми додаємо, що різні релігійні громади де далі все виразніше признають літературній та історичній критиці право вільно досліджувати складане і походжене святих книг, аби тільки та критика не чіпала потрібної для них незалежності в справі догматів, моралі й культу.

Зібравши всі здобутки праці новітньої критики, можна поставити поруч реєстру традиційних даних зовсім иньшу картину: П'ятикнижжє, се не праця одної людини і одного часу, воно зложене, чи зібране з писань різних часів і різних авторів. Тепер уже визначено дати сих різних писань і різні редакції, що провадили до теперішнього стану цього твору (п'ятикнижжя), але критики не погодились між собою що до числа первісних доку-

ментів, походження і порядку, в якому вони мусять бути, і що до змін учинених над ними. Критики вважають, що сї писаня ідуть одно по одному досить не рівно, від XIII до V ст. до нашої ери; увесь же твір був доведений цілком до кінця тільки в сей остатній час (V ст., може заходом Ездри). Автори ріжних документів і списків невідомі; книга, вся взагалі, єсть анонімний утвір. Книга Ісуса Навина (Josue), кн. Судіїв, Самуїла, дві перші книги Царств — у нашому каноні кн. Царств, — се знов анонімні книги і неможливо вказати авторів їх. В них увійшли уривки давних творів і кожен із тих уривків нераз був змінений та редагований. Кн. Іс. Навина мусять бути наближена до Пятикнижя і її остання редакція, так як і Пятикнижя, належить до V ст. до Р. Х.; Судді і 1—2 книги Самуїла дійшли до теперішньої своєї форми в VIII або в VII ст., себто до вивилонського полону; книги Царств скінчені в часи вигнання. Редакція Ездри, Неемії й Параліпоменон мусять належати до невідомого письменника, що жив може за два віки до Хр., у всякім разі в двох перших книгах доховались важні автентичні уривки спогадів тих людей, чийм іменем названі сї книги. Що-ж до властивих пророцтв, критична шкода

заховує багато традиційних вказівок, власне у всьому, що належить до питання про автентичність Єремії, Єзекіїла, Осії, Амоса, Михея і т. і. Але кн. Ісаїї ділять на дві частини; перша частина (гл. I—XXXIX) поряд із автентичними уривками має теж із пізнійших часів багато уривків, приписаних у різні дальші роки; друга частина (гл. XL—LXVI) належить до часів вигнання, написана може двома віками пізніше Ісаїї. Кн. Даніїла написана не в часи полону, а на чотири віки пізніше, в часи Макавеїв; се можна бачити з того, що їй відома боротьба Птоломеїв і Селевкідів і що в ній описано релігійне лихоліття Жидів за Антіоха Епіфана. Кн. Йоїла та Йони написані в зовсім пізні часи; Захарію приписують трьом ріжним авторам. Що до часу і автора Писань, то тут нема діла з традицією. Псалми взагалі не можуть належати до тих людей, під чийми іменами вони стоять. Мало які з них раньші часів полону; більшість утворена в V, IV, III та II ст. до Хр. Автори їх не відомі. — Нї Притчі, нї Пісня Пісень, нї Еклезіяст не є творами Соломона; Притчі — се збірочка складаних помалу і після вигнання; де хто стоїть за те, що Пісня Пісень, се досить давний твір, писаний раніш вигнання;

навпаки, Еклезіяет повстав у далеко пізнійший час, за наступників Александра. Йов, твір анонімний, зачислять ся то до часів полону, то до часів відродження. Нарешті що до книги Рут, Плачу Бремїї і Естери нема згоди, але автентичними і гідними віри вони не признані. — Зводячи все до купи, новітні школи в більшій частині не згідні з традицією. На місце докладних тверджень і ясно показаних авторів, вони становлять дати не певні, — частійше далеко пізнійші і дуже часто признають твори анонімними.

На жаль, навіть і сі здобутки коли придивитись їм троха ближше, не можуть потішити нас своєю певністю; не лише між окремими екзегетами панує доси чимала незгода, хоч усі вони запевняють, що ніби йдуть слідом за загальними принципами роз'ясненя та дослїду власне у всьому, що належить до поважного питаня про складанє і походженє головних частин Пятикнижя, — але й загальні твердження новітньої критики показують ся умовними, через те їх можна приймати лише дуже обережно. Колиж почнемо шукати, чого власне бракує сим здобуткам, щоб бути певними, то завважимо ось що: новіща екзегеза не вийшла в своїх дослїдах від жадного

певного і встановленого принципу літературної та історичної критики. Вона робила все напомацки; показала, правда, поважними доказами, що неможливо триматись традиційних здобутків, та про те не могла дати нам ясного поняття про обставини початку й складання окремих книг і цілих збірок, — на те не ставало в неї наукової основи.

Хоч би напр. з Пятикнижжєм! При дослідях над ним дійдено хутко до дуже важного, але чисто негативного вислідка, себ то, що Мойсей не був його автором; після сього ось уже століть як провадить ся справжня китайська ломиголовка, — первісні документи і пізніші редакції наступають одні по других в протягу десяти століть, немов калейдоскоп; кожний письменник змінює відносини окремих шматків чисто самоправним способом, очевидячки піддаючись капризу або власному вподобаню. Тут не місце показувати, що в сій делікатній роботі цінування умов, при яких повстали біблійні книги, конечно потрібний суворіший і обережніший метод, такий, щоб міг знайти собі признане у всякого, хто тільки серіозно бажає здати собі справу про те, як склали ся єврейські писання, які-б не були його філософічні та

релігійні вподобаня. Коротко, критична школа зруйнувала давні дати й твердження, не встановивши міцно нових кадрів для сьвятої літератури.

Щоб осягти більше вдоволяючий результат і щоб він міг бути загально прийнятій, слід установити, звідки починати досліди, не починаючи з якого будь туманного і мало відомого часу, куди можна зайти тільки химерною дорогою власної фантазії, але тримаючись регресивного методу, себ то визначаючи такий час, коли твори напевне були вже в такому стані, в якому дійшли до нас, потім століть за столітьм відшукувати обставини, при яких вони могли складатись. Нагадаймо собі для сього головні риси жидівської історії. В 70 р. по Хр. жидівська нація падає в купі з головним містом під ударами Тита; Жиди та християни забирають із собою і розносять по всьому сьвітї свої сьвяті книги, себто Біблію. За два віки ранійше (друга половина II ст. до X.), Жиди переживши пануваня Персів, а потім наступників Александра, заложили за князів Макавеїв незалежну державу. Можна припустити, що Біблія вже за тих часів, була зложена в своїх головних рисах, надто в тому, що відносять ся з одного боку до Шестикнижя

(кн. Мойсеєві та Іс. Навина), з другого боку збір иньших книг (кн. історичні і власне пророчі). Що до Писань у таких різних між собою числом і складом видань Бібліях, як грецька і єврейська, то не можна запевняти, що вони всі з'явилися за сих часів, коло 150 р. до Х., а тим менше, щоб вони були зведені в збірник. Отже починати досліди про повстанє Біблії по нашому треба так: за 150 р. до Хр. Жиди мали і вважали за сьвяті книги дві головні частини Біблії: Мойсеїв закон і історично-пророчі книги. Берімо ся тепер дуже обережно до точок, що відносять ся до сього подвійного збору. Мойсеїв закон безперечно був книгою „Закону“ для Жидів другого віку до Х. Отже сї Жиди показують характеристичні прикмети; вони виявляють риси соціального гурту, певної релігійної громади, що відбудувались у Палестині в кінці VI, в V та IV ст. до Х. Давна історія Жидів ділить ся, як ми вже мали нагоду згадати, на два періоди, розрізнені глибоким ровом: на період давніх царств, сливе від 1100 до 588 р. до Х., і період відбудування (Restoration) від 536 до Р. Х. аж до 70 по Х. Іх розділяє час вигнання або час вавилонського полону. До полону — се політична держава незалежна

орґанами властивими її устроєви; після полону, се щось наче церковна держава, що доходить через який час до певної автономії, але головно основана на орґанізації культу та попівського стану, якими вони були в Єрусалимі. Часи давних держав дають нам загальну ідею „держави“, часи відбудування ідею „церкви“. Ясно, що Закон, правила горожанської, громадської і реліґійної орґанізації, які годились для одного, не могли підходити до другого. Колиб навіть „Закон“ давних царств і пережив страшний перелом полону, то він мусїв би бути зовсім перероблений для вжитку при зовсім иньшому станї річий; так само закон придатний в часи відбудування, не може бути законом Ізраєля до часу вигнання. Коли Мойсеїв закон, списаний в нашому теперішньому Пятикнижю, єсть той закон, в якому Жиди II ст. до X. шукали приписів культу і поводження, то зовсім натурально думати, що він єсть твором часів відбудування, бо до тих часів він надаєть ся зовсім; тим часом ми бачимо моральну й матеріальну неможливість запевняти, що звід законів, добрий при станї річий V, IV і III ст., міг бути зложений за скільки століть раньше, напр., в часи давніх царств. Отже ми встано-

вимо, — звичайно не як доказану безперечну, річ але як дуже правдоподібний здобуток, що „Закон“ II ст. списаний в Пятикнижю, єсть, беручи в загалі, „Закон“ часів відбудування, що, приходячись до обставин сього зовсім виразного періоду жидівської історії, він єсть твором тих учених (книжників) часів відбудування, що взяли на себе працю визначити новій жидівській державі, тільки що відродженій з попелу, приписи поводження й релігії. Так звані Мойсєєві закони заведені, як усякий памятає, при помочи дивно щасливої літературної фікції в епопею Ізраелітів, нащадків Авраама, вирваних національним божеством із єгипетської неволі і осажених на ханаанській землі. Нема жадної рації думати, щоб ся чудова оправа була зроблена в иньший час, ніж оправлений в неї сам закон. Епопея Початків, ся сьвята чи „золота“ легенда, єсть таким способом працею великих теологічних шкіл часів відбудування, що взяли ся вславити найдавніше минуле нації, потішити її при неконечне славних сучасних обставинах видовиском дивної божої ласки, що покривала її при народженю, — минуле-ж давало надію на будуче.

Придивімось до сього ближче. Кінець VI ст. до X і протяг V ст., наскільки

ми можемо знати їх із книг Ездри та Невмії, були дуже непридатні для довгої, зтяжної роботи, ученого та літературного випрацювання, подрібного укладання законів, яке ми бачимо в Пятикнижю. Се хиба тільки в початку 400 р. могли настати і почати свою працю ті великі школи істориків та законників, до яких ми відносимо сей утвір; тільки в той час учені гурти могли знайти добрі умови для матеріальної й моральної організації, конечно потрібної для такої роботи. Отже, беручи загально, тільки межі 400 і 250 р. до Х. починаєть ся час, коли могло скласти ся Пятикнижжє, або навіть Пятикнижжє й Іс. Навин, себ-то Шестикнижжє. У всякім разі, дуже можливо, що богослови та законники послугувались давнішими пробами, складаючи спільними силами сей єдиний в своїм роді монумент. Новітня критика запевняла навіть, ніби вона відріжнила серію документів і може виділити їх із теперішнього зводу; вона відносить їх до різних часів і думає, що при помочи їх можна би прослідити релігійну й соціальну еволюцію Жидів від Х ст. аж до V ст. до Хр. Можна думати, що на сьому оснувались великі ілюзії. Запевне Пятикнижжє маєв собі уривки писані ріжними авторами, однакові теми переповідають

ся часто в чотирьох або п'ятьох паралельних, трохи відмінних списках, закони з'являються немов у кількох виданнях із очевидними варіантами (див. Пятикн.) Але нам здається, сього ще не досить, аби признати існування в одному збірнику книжок зовсім незалежного походження, що виражають державні стани не тільки зовсім різні, але, так сказати, супротивні між собою; ми рішучо виступаємо проти такого погляду. Як що традиція порішила, обороняючи єдність авторства в творі, очевидно складаному спілкою кількох письменників, то критичні школи погіршили свою чергу, розриваючи безоглядно книги так зв. Мойсеєві, і не признаючи що під довгостями, аномаліями, варіантами, повтореннями, яких багато в тих книгах, усе таки криється міцна єдність думки й натхнення.

Раз ми досягли такий результат, раз ми прийшли до того, щоб уважати Пятикнижжя й Ис. Навина, по вдатному вислову Ед. Райса, за книгу сьвятої історії й закону Ізраеля часів відбудування, то нам здається законним шукати, чи нема там яких уривків із творів писаних раніше вигнання; але ми гадаємо, що через брак рішучих доказів треба бути надто обережним, визначаючи дати, що могли-б

нас перенести раптом з IV ст. у VII ст., се-б то в час ранійший полону. Що до серії історично-пророчої, то ми тримаємось такого самого способу. Ми допускаємо, що збір сих книжок був зложений, таким як ми його маємо, в 100 або 150 р. до X. Тоді ми питаємо себе, чи буде більш до правди подібно, коли відносити початок його до IV і III ст., чи коли уважати його за твір початий далеко давніше, в VIII, VII та VI ст.? Почнімо з історичних книг. Сі книги, як то в них самих говорить ся, брали основу з давних джерел, але розказували долю давних царств доктринальним та догматичним способом, показуючи як Ізраель зопсував чудове положенє і сам себе згубив, не послухавши божих наказів. Запевне учені часів відбудуваня так і повинні були розуміти і викладати історію минулого. Трудно здумати, щоб ся цільна картина могла бути змальована перед полонем або серед лихолітя та непевности, в часи полону, мало вигідні для такої літературної праці; але дуже натурально виходить, коли прийняти, що заховані політичні літописі могли бути основою, що се була робота учених шкіл, що докладали своїх думок до спогадів минулого, аби вивести з них науку вірности для вжитку сучасних людей. І тут

теж видно, що авторів було кілька; улюблені теми трактують ся раз-по-раз по черзі, але східна історіографія власне любить такий спосіб описування і булоб дуже нерозумно бажати скласти собі при помочи сих варіантів понятє про стан думок чи про характеристичні завдання зовсім різних фаз соціального й релігійного розвитку Жидів. І тут знов тяжко помилилась новітня критика, надаючи надмірне значіне безперечним варіантам і очевидним повтореням, — се виходило, як каже німецька приказка, — „за деревами ліса не бачити“.

Зостаєть ся, збір пророцтв. Він єсть красномовною ілюстрацією до історичних книг; тут моральна наука, докори, вразливі слова, погрози та обіцянки не виводять ся в кінці цілого ряду подій минулого, а показують ся поруч із фактами; в кожному факті виставляєть ся на позорище злочинство й гріх і підносить ся відважна та щира побожність. При сій справі знову здобутки критичної школи, згідні чи сперечні з традицією, не можуть з'єднати собі великого довіря. Затримано Єремію, Єзекііла, Осію, Амоса, а разом з тим розшарпано Ісаію й Захарію, офірувано Йоїла та Йону, а Данііла віднесено до II ст. до Хр.

Чи були для того які рішучі причини, чи виходило се з якого ясного принципа, такого, щоб міг бути загально прийнятий? Не здасть ся. Коли придивити ся ближче, то емпіричний, умовний характер кидасть ся просто в вічі. Ось як слід би поводитись у сій справі, що досі не студювалась іще досить глибоко. Теми пророчої проповіді як раз ті самі, що й у Пятикнижю, або й в історичних книгах. Та сама єдність натхненя. Сі писаня можна легко, принаймі що до сеї справи, уважати відповідними головним завданням часів відбудування, отже вони, значить, твори часів другої церкви. Далі, в них видно три сталі риси: 1) книги пророчі скрізь звязують нерозривно ідею кари або вигнання яким грозять, із ідеєю відбудування, що настане швидко потім, і чинять се в такій формі, що трудно собі здумати, щоб вони не мали вже позад себе і полону і відбудування; 2) ті самі книги займають ся стало релігійною пропагандою між иньшовірцями; завданє се булоб незрозуміле в VIII або VII ст. до Хр., чи то й у часи полону, — його можна допустити тільки в такий час, коли Ізраель, знов оселений на палестинській землі, спокійний за свій релігійний і громадський устрій, почав розглядати ся з певністю на окружний свѣт. Сі

місіонарські заходи, здасть ся нам, не могли з'явитись раньше III ст. до Хр., часу, коли новий склад східних країн за наступників Александра відкрив сливе необмежені перспективи жидівській пропаганді. 3) Врешті ми нагадуємо, що пророчі книги виставляють стан релігії в часи до полону зовсім инакше, ніж показують деякі описи історичних книг; відповідно до тих книг, Ізраель проходив періоди вірності й невірності; по пророчих же се була стала недовірність, зтяжна, систематична.

Через сі причини і через де-які иньші, ми гадаємо, що звід пророчих книжок слід уважати зложеним у часи відбудування; дух сих часів як раз відбиваєть ся в тих творах. Инакше, по нашій думці, не можна оминути сього виводу, як хіба здумати, що давні писаня пророчі, ранійші полону або сучасні йому, були в часи відбудування так перероблені та переставлені, що зовсім спотворились. Але через причини, які не приходить ся тут докладно вияснити, нам противний такий висновок, що грозить зменшити ціну тих творів, розривають їх до нескінченности і роблячи з них якісь шматочки замість творів широкого й живого духа. Пророчі книги, всі в купі, мусять бути зачислені до категорії, в яку вже заведено Данііла, Йоеля

та інші речі. Се речі жевдонімі або жевдоєпіграфічні; їх справжні автори послуговувались здобутками книг історичних і укрились під іменами стародавніх людей; науку, що вони хотіли подати своїм сучасникам, вони подавали під маскою людей минулого, ставляючи тих людей, при помочи дуже дотепної фікції, в такі обставини, в яких вони ніби то жили колись, так що ці книги неначе перенеслися за кілька століть назад. Врешті се те саме, що зробили автори Пятикнижя, вкладаючи закон синайський в уста Мойсеєві, те саме, що зробили автори Псалмів, Притч, Еклезіяста, П. Пісень ставлячи імя Давида та Соломона в наголовку своїх творів. В Даниїлї ся фікція признана; ми гадаємо, що дійде до признання її в Єзекїїлі, Єремїї, Ісаїї та инш., хоч ми не сперечаємось зовсім проти того, щоб допустити захованє деяких історичних подій, або коротких речень, що могли бути завязком для справді творчої праці учених відбудуваня. В рещті се була-б занадто делікатна робота, колиб хто хотів відновити докладно, а не то що більш менш вірно, обставини, при яких сї різні писаня складались, і порядок, у якому вони йшли одно по одному.

Обидва великі твори: Пятикнижжє, й І. Навин і збір історично-пророчпй виразно відбивають у собі завдання часів відбудування або другої церкви; запевне вони вже були у жидівських гуртів II ст. до Хр., а з сього виходить, що їх треба уважати, — наскільки се можливо при нашому неповному знаню тодішніх справ, — за витвір часів перед IV і III ст. до Хр., беручи загально. Що до збору Писань, то навряд щоб він був складений і впорядкований коло сих часів. Ми навіть можемо запевнити, що він іще тоді не був таким і до певної міри стоїмо на тім, що він ніколи не був в кінець упорядкований, бо єврейська і грецька Біблія подає сі книги в зовсім відмінних списках і числі. Так третя частина Біблії зостаєть ся відкритою в певному розумінї. Одначе річ іде не про всі твори в купі, а про окремі книги. Рішення подані ученими про подрібні питання можуть бути взагалі прийняті, треба тільки триматись загальних формул і не важитись заходити в часи давнійші полону; ми гадаємо, що сього не слід було робити при дослїдах про книги Рут, Йов і Пісню Пісень. Більша частина сих творів певне зложена в часи між IV і I ст. до нашої ери.

III. Біблія і гебрайська література.

Коли поставити питане, маючи на меті властиву історію літератури: як приходить ся Біблія до давної єврейської літератури? треба відповісти: Біблія єсть збір книг, що зібрали жидівські теологи дохристиянських часів для релігійної й моральної науки своїх сучасників, щоб дати їм приписи культу і громадського життя. Ми знаємо старо-єврейську літературу тільки по Біблії, алеж Біблія не єсть єврейська література. Се єсть вибір із творів тої літератури, вибір, зроблений в певний час і для спеціальної мети. Здумаймо собі, що кому небудь із сучасних нам людей доручено зложити для вжитку своїх земляків книгу для релігійної потреби, для моральної науки і поради, користуючись для сього літературною продукцією Франції за остатні віки. Та людина, що візьме на себе се завдане, почне з того, що відкине при перегляді все світське, театральні твори, не-релігійну поезію, політичну історію і т. и. Треба уявити собі, *mutatis mutandis*, що подібним способом робили свою працю учені жидівські і наслідком тої праці утворив ся Біблійний збір. Здумаймо собі, що вони могли мати бібліотеку зложену

з усіх творів їх земляків: запевне вони відкинули все, що було невідповідне їх меті. Знов же, коли вони хотіли затримати деякі твори і завести їх у святий збір задля їх великої релігійної вартости, вони могли завважати, що при зміні обставин твори ті мусять бути теж змінені, прилагожені до сучасних догматів благочестя. З сього погляду Біблія здаєть ся нам вибором із давньої жидівської літератури, вибором, приладженим до виразної мети, що мали збирачі, — до релігійного й морального навчання. Сі збирачі, як ми тільки що бачили, могли належати до III і II ст., що до Пятикнижя, Іс. Навина і збору історично-пророчого, а що до Писань, то десь коло християнської ери.

До якої міри при помочи Біблійних книг можна зложити хоч уривками історію жидівської літератури, се питане здіймало ся часто і на різні способи. Між тими, що подавали найоригінальніщі відповіді і найбільш варті уваги, ми спогадаємо Ед. Райса. Сей учений, користуючись останніми здобутками критики, пробує зробити нарис головних фаз літературного розвитку Євреїв, признаючи при тому, що книжки релігійного змісту, єдині, які дійшли до нас, очевидно з'являють собою тільки один

літів. Літературні продукції, що складають Біблію, можна поділити на чотири періоди: 1) героїчний період, що займає час від початків нації, чи то завоювання ханаанської країни, до Давидового завоювання Єрусалиму; 2) пророчий період, що починається за Давида і кінчається в час халдейського завоювання Юдиного царства; 3) церковний період, що йде від полону, чи Вавилонського вигнання до повстання Макавеїв; 4) період „книжників“ (scribes), остатній, що займає часи династії гасмонеїської і кінчається Титовим зруйнуванням Єрусалиму (70 р. по І. Хр.). Героїчна епоха, се та, коли стали встановити, потрібні для нації осілої і певної в собі, виробляють ся серед заметні і невідразности первісних відносин поміж гуртами. Жадної довгої продукції літературної, всього скільки співів, от як пісня Дебори та плач Давидів на смерть Саула та Йонатана, що дійшли до нас, як спогади блискучих подій та надзвичайних справ; далі кілька скупих показів на релігійні відправи та на громадські встанови, яких сліди можна бачити, не вважаючи на пізніші перерібки. Пророцька епоха, се епоха сталого державного устрою. Релігійні думки доходять повного зросту і дають літературу, перенату пророчим духом. Скрізь

видно пророчу руку і в державних справах і в книжних. Тоді з'являють ся один по одному головні документи, що ввійшли в зміст нашого Пятикнижя, писане ягвістичне або пророче, що оповідає історію патріархів і долю жидівського народу від його початків аж до покореня хананського краю, великі збірники промов пророків Ісаїї, Єремії, Єзекіїла, Амоса, Осії, Міхея і т. и.; закони переняті пророчим духом, себ то Второзаконє; врешті історія Ізраелїтів від завоюваня (книги Судіїв, Самуїла, Царств), писані і сужені з пророчого погляду. Після повороту з Вавилонського вигнання з'являеть ся новий дух, церковний, попівський (prêtre). Житє національне, де всяк відповідав за себе, породило пророка, людину діла і живого слова; невільничий і залежний устрій невеличкої єрусалимської юдейської провінції сприяв зростови культа, розвитку дрібних його приписів без високої моральної вартости. Тоді з'являеть ся церковний кодекс або писаня Ельогіста, третій великий документ, що увійшов у зміст Пятикнижя (два попередні документи — Ягвістове писанє і Второзаконє); він становить ґрунт так званого Мойсевого закону і займає більшу частину теперішних книг Ісхода, Левітів

і Чисел. Кодекс церковний єсть справжній підручник церковних відправ і разом з тим у ньому маємо багато горожанських і громадських приписів. Троха пізнійше виходить у світ Літопись (Шараліп., Езра, Неемія), де національна історія переказується з погляду культа і його відправ. Потім, коли сї тексти були впорядковані і звичай надав їм авторитет святих книг, починається ера коментаторів, екзегетів, книжників (scribes), що займають ся поясненем та впорядкованем перекладу канонічних книг, але зміст сих книг уже не піддають дискусії.

Се плян вражаючий; шкода тільки, що коли приглянутись до нього ближше, то видно, що він більше видається вдатним, ніж справді єсть. Так із чотирьох періодів, наданих д. Райсом, два, перший і остатній, не мають позитивного значіння. Справді, уривки, що сей учений відносить до періоду, названого у нього героїчним, не складають ся з цілих книг дохованих до наших часів, але з коротких уступів і то непевних. Говорячи матеріально, тут нема з чого зложити позитивну главу історії літератури. Сю саму увагу можна зробити і про четверту книгу, де пишеть ся про епоху книжників та коментаторів. Щоб сей розділ мав основу, треба, щоб

там була література екзегетики та парафрази; алеж сам Райс залічує туди книги найновішого натхнення, найбільше проймаючої набожності, Даниїла і Псалми. Зостають ся два головні розділи; один із них належить до пророчої епохи, або часу давніх царств жидівських, другий до церковної епохи, або часу другого храма. Чи можнаж упорядкувати хронологічно Біблійні книги лише в сих границях і доказати, що кожна з них вийшла просто з обставин життя, що кожна відбиває дух і завдання ріжних окол і ріжних віків? Чи можна хоч визначити досить виразно те, що можна-б назвати часом складання ріжних творів, щоб і сього вивести принцип класифікації не емпіричний, але справді генетичний і раціональний? Се дуже непевне. Навіть та ріжниця, яку хотять установити між творами, що ніби то походять від пророчого духа і тими, де начеб то видно церковний настрій, навіть ся ріжниця не може бути загально принята: сі твори раз-у-раз сплітають ся між собою так, що їх можна відрізнити лише насильним способом, витягаючи їх із творів складаних чи зібраних, що дійшли до нас. Власне так роблять, коли беруть окремо документ ягвістичний яко твір ІХ або VІІІ ст. до Хр.; але ся ніби то

книга повстала тільки при псв'ячи хірургічної операції, коли розрізали Пятикнижжє на шматки більш чи менш великі, а потім із тих шматків сточили книгу, що давно зникла зо сьвіта. Те саме ми скажемо й про Второзаконє, хоч критикам здалось, що вони знайшли навіть дату і початок підвалини релігійного й літературного зросту давнього юдейства. Але можливо, що тут помилились, відносячи сей уступ до часу Йосії, а тоді все рштування новітньої критики падає. Подібну думку можна прикласти й до пророчих писань, як от Ісаїї та Захарії, що поділені між ріжними віками та школами без жадної рації.

Таку саму пробу скласти давню історію жидівської літератури нераз робили иньші вчені трохи в иньшій формі. Сї вчені, — з них Ренан (найвидатнійший у французькій мові і запевне найдотепніщий), — говорять нам про старовдавні поезії, де відбились великі дїла минулого, де лунають події національного початку. І вже в X ст. до Хр., сї співи мали бути зібрані в один збірник, названий книгою Праведного або Війни Єгови (Явге). З них, на жаль, дійшло до нас усього кілька уривків. В царстві Ізраєля, або десяти колін, з'являєть ся в VIII або в IX ст.

до Хр. книга призначена zarazом і для подання законів і для звеличання предків нації, головню Йосифа, героя північних колін (документ Ягвіста); Юдине коліно і Єрусалим відповідають на те подібним же твором, що ми знаходимо в історичній частині документа Елогіста і в Десяти заповідях (Decalogue). В VII ст. Єрусалим видає повний збір законів, Второзаконе; врешті після полону складається, знов у Єрусалимі, ритуал культу (правничча частина елогістичного документа). Прилучіть до сього історичні і пророчі книги, старанно розміщені і ви моготимете скласти цілу главу історії давньої літератури Сходу. Як митілько що вказували по причині гіпотези п. Райса, такі гадки дають ілюзію здобутків і позитивних вислідків, але перед суворим переглядом не можуть устояти. Приписування книг чи уривків із Біблійних книг до віків, обставин і людей, що були ранше полону, се справа за надто непевна і не може становити міцної підвалини для історії літератури.

Встановімож тут принципи такі, щоб з ними можна було скласти при помочи Біблії історію давньої жидівської літератури, звичайне, тільки почасно. — Що таке історія літератури взагалі, на пр. історія французької, італіянської, іспан-

ської, англійської або й грецької та римської літератури? Се студії над серією творів, по більшій часті безперечно автентичних, добре відомого походження. Твори анонімні або непевного походження з'являють ся тільки виключно і неминуча непевність у тому, що відносить ся до них, зовсім не заважає цілому викладови. Шкода, що сього не можна сказати про історію жидівської літератури старого заповіту. Що в иньшому місці загальне, те з'являється тут виемковим; лише твори дуже пізніх часів мають певні дати; їх авторів і обставини складання можна ще пробувати визначити. Ось правила та уваги, про які, здасть ся нам, не слід забувати при сій справі, памятаючи ті особливі та делікатні обставини, що склали ся через наше неповне знане відносин творів до часів і авторів.

1) Література жидівська не має документів епіграфічних або пам'ятників із каменя й металю, по яких ми моглиб напевне діратись до часів ранше вавилонського полону. Ми маємо моавітський напис царя Меші, що відносять до першої половини IX ст. до Хр., і напис у Сілое, часів Єзекії. Сього запевне досить, аби утвердити нас у думці, що вже за часів давніх царств були елементи культури, потрібні для народження літератури; алеж

се ще зовсім не дав нам способу відносити з певністю цілі книги або уривки з них до таких стародавніх часів.

2) Література жидівська се, беручи загально, анонімна література. Автори різних книг зникають до певної міри перед своїми сюжетами.

Справді, ні Пятикнижжє, ні збір історичних книг не мають імен авторів. Ми бачили, як радила тому традиція, надаючи твір головним особам, що виступають там; Мойсєєви, Іс. Навинові (Josué), Самуїлови і ин.

3) Але признанє сього наводить нас на ще поважнішу увагу. Там, де з'являють ся імена авторів, як ось у властивих пророків і в деяких Писаннях, то се треба уважати за псевдоніми або псевдепіграфи. Отся псевдепіграфія в давній літературі жидівській і її значінє були доказані кілька літ тому назад і, здаєть ся, що їй прийдець ся давати щораз більше місце. Перше було признано, що даремне було уважати авторами тих людей, яких імена стоять у заголовку таких книг, як Апокаліпси, Еноха, Ездри, Варуха, псалми Соломона, книги другого канону: Мудрости і Варуха, потім книги канонічні: Еклезіяста, Цісня Пісень, Притчі, Псалми, Даниїла, Плач, книги Ісаї і Захарії в ве-

дикій частині, книги Йоеля та Йони. Теж саме і з частиною законів Пятикнижя, власне Второзаконя, де Мойсей ніби говорить сам. Так врешті встановлено, що жидівська література коло християнських часів і раніших віків дуже широко вживала літературного звичаю жевдонімности, щоб віддати під захист стародавніх славетних імен моральну й релігійну науку, подану для сучасних людей. Тепер повинність критики питати себе при кожному біблійному творі, де виставлено в заголовку яке іменя: чи не єсть се наслідок літературної вигадки? Коли зміст книжки не відповідає часови виставленого автора, то нема чого відступати перед признанем жевдонімности і ми відважуємось розширити те, що було сказано про Даниїла, тай прикласти сей погляд до всього збору пророцьких книг.

4) Часи Відбудування відділяють ся від часів давних царств такою межою, що подібна до безодні. Старий Ізраель, відірваний від рідної землі, вертаєть ся в неї немов чудом якимсь і два віки смертельної непевности та лихолітя відділяють час Осії (конець VII ст.) від того часу, коли відроджений нарід жидівський може знову взятись до зтяжної праці (коло 400 року). Отже допускаючи можливість, що

або великі уривки, або й цілі книги могли доховатись через сі два розділяючі століття, затримались цілими серед ріжних небезпечностей, що загрожували їм, — ми все таки думаємо, що треба уважати за трудну річ таке затриманє в цілости серед ріжних перешкод. Ми вже зауважали вище, що соціяльне житє Жидів так глибоко змінилось через той крізис, що книжки служби церковної і науки моральної, придатні для давних часів, мусіли прийняти чимало змін, щоб прилагодитись до нових обставин. Одно тільки, що слід, на нашу думку, признати роботою зробленою раніще полону, се скелет давної історії, як ми вже сказали; та надзвичайно міцна підвалина, на якій збудовано історичні книги, мусіла бути взята з літописів, що потім затратились, коли збір Судій і Царств був уже зовсім упорядкований ученими часів Відбудуваня.

5) Духови єврейському годить ся признати творчу силу в більшій мірі, ніж се чинилось досі. Жидівські письменники мають великий хист до того, щоб „ілюструвати“ яку ідею, щоб доказати на особах, конкретно, моральні ідеї. Коли вони хотять звеличати єрусалимський храм як єдину сьвятиню люблену Богом, вони здумують йому прототип, створений біля самого

Синая, раніше, ніж Жиди дійшли до землі Ханаана і, щоб надати ідеї більш ваги, вони здумують рухомий храм, надзвичайно мудро обміркований. Коли хотять показати, що чужі нації нічого не варті проти народу самим небом обраного за сина, вони оповідають, як могутня держава єгипетська по слову провідника єврейського народу терпить цілий ряд унижень, так званих „єгипетських кар“, і підводять ці події дуже зручно до з'явищ властивих долині Ніля; врешті як епільоґ до сеї боротьби гордого володаря з Богом оповідаєть ся погибель єгипетського війська в хвилях Червоного моря. Коли вони хотять навчити жидівський нарід не вірити чужинцям і боронити свою віру від пропаґанди і прикладу иньших народів, вони видумують різню Ісуса Навина, оповідають, як Палестина була в кілька днів очищена від усіх своїх первісних мешканців, і стала вільним полем, де Жиди мали оселитись і розвиватись по волі. Ми моглиб навести й більше таких прикладів. З них ми видимо, що в загалі даремне досі не признавано єврейському духови епічних здібностей і правдиво творчого дару. —

6) Гляньмо в саму середину справи. Жидівський літературний дух, як узагалі

східний дух де в чому відмінний від західного. У нас зазвичай одна ідея повинна виражатись тільки один раз у творі доброго стилю; коли нам подають різні версії якої моральної чи релігійної науки, поетичного мотиву, історичного факту, то ми вибираємо ту версію, яка нам здається найбільш викінченою, і відкидаємо інші. Жиди, як і всі східні народи, навпаки затримують поруч різні відміни того самого факту. В кінці минулого століття критика завважила в Біблії сей літературний феномен і трохи помилилася з поводу його, коли говорила про суперечности там, де слід було просто признати різні варіанти на спільній основі. Коротше, жидівська література не така унітарна як наша. Так у Шестиквижю, сій справжній епопеї, кожний раз коли зачинається поважна подія, потоп, призоване Авраама, історія Якова, вихід із Єгипта, закон Синайський, ми стріваємо в традиційному тексті слід кількох авторів, що розвивали сї поважні теми немов паралельним способом, а остатній впорядчик більш чи менш затримав працю кожного з них. Отже на тому заснували теорію, яку ми вважаємо не добре встановленою. Де інші бачать брак дотепности, якусь творчу неміч у рисах, що роз-

ходять ся ріжно, там на нашу думку занадто багато сили, надмірне багатство. Євреї, думали ті теоретики, найчастійше вдоволяли ся сполучуванем до купи давних народних переказів, часом позичених у сусідних народів, потім записуванем історичних спогадів прикрашених із впливом часу. Так мали повстати Пятикнижжє й історичні книги, компілятивні твори, що збільшувались мов кулі зі снігу через постійні додатки та перерібки підчас семи чи восьми століть. Творчість жидівського духа показувалась нїби тільки в Пророках, Псалмах та кн. Йова. Ми гадаємо, що такі погляди мусять зникнути, коли розібрати краще біблійні книги, і ми уважаємо, що творча сила дійшла до найвищого розвитку в творах жидівської літератури, що доховались до наших часів.

Так, по нашому, жидівська література, така, як її знаємо з Біблії, єсть літературою пізніщою від часів полону. Традиція уважала, що Біблія приняла остатню викінчену форму за часу Ездри, ми-ж покладаємо збір її в тих віках, що йшли зараз після сього реформатора, себ-то в IV, III, II і I до Хр. Ми гадаємо, що раніще полону мусли бути літературні твори, окрім епіграфічних пам'ятників, exvoto напр., що мусли знаходиться

у сьвятинях церковні обряди, що могли бути написані на кам'яних або металевих таблицях при дверех головних храмів. В ті часи мусіли напевне складати ся піснї кохання, військові, набожні; ми думаємо, що до нас жадна з них не дійшла і що такі співи, як пісня Дебори, благословене Якова і Мойсея, плач Давида на смерть Йонатана, все те складаня пізніх часів, а тільки автори їх брали теми історичних оповідань. Чи був власне перед полоном писаний збір законів? Ніщо сього не доказує, хоч досї вказувано не мало уступів, що ніби мають у собі уривки того збору законів, а власне Второзаконне і книга Союзу (Ісх. XX—XXIII; Ісх. XXIV). Безперечно були літописці, що впорядкували державні літописи і їх твір, дохований в часи полону, почасно увійшов у книги Царств.

Ми думаємо, що властива історія жидівської літератури починаєть ся коло 400 р.; при запевненому строї соціяльному і релїгійному учені, богослови, пророки збирають ся в учені гурти. Такий збір, — жидівська традиція назвала його „Велика синагога“ або „Велика спілка“, — приложив свою працю до остатнього впорядкованя кодексу та історії минулого. IV і III ст. здають ся як раз вигідними для

такої роботи; се взагалі час миру для такої жидівської спілки і разом із тим час постійного і живого єднання зі сходом і заходом, із Середземним морем і Єгиптом, теж із долинами Тигра та Євфрата. Закон установлено і заведено в чудову оправу епопеї початків, але, як уже сказано, з усею плутаниною, з варіантами, подвоєннями, з тією вільністю способів, властивою східному духови. Національна історія теж перероблена і скрізь виставлена як моральна наука. Потім сю історію оживлено, давши жите пророкам, що спогадують ся в ній; при помочи сьміливої фікції в уста Ісаїї, Єремїї, Єзекїїла вкладено, відповідно обставинам їх життя, промови, що вони повинні були говорити до своїх сучасників. Ті самі навчання, ті самі картини вертають ся по шість, по єім раз у різних формах, як у Пятикнижю і зборі історичнім. Як було вище сказано, сей потрійний безсмертний твір: Пятикнижжя, збір історичний і збір пророчий мусів бути укінченим, окрім незначних перерібок, у 150 р. до Хр., але ми не маємо нічого, що моглоб нам дати підставу до встановлення певніщої дати; треба пам'ятати, що й ті, які ми даємо, теж непевні й гіпотетичні.

Не вдовольнившись працею в потрібному напрямі над законом, історією і про-роцькими промовама, літературна діяльність юдейська брала ся ще й до иньших річий. За чотири столітя до Хр. виростають твори дослїду й моральної філософії, то гордої й пишної, то змисленної і чулої: Йов, Притчі, а в часи Гасмонеїв або римської влади: Еклезіаст, кв. Ісуса сина Сірахового і кв. Премудрости. Поезія кохання представлена в Пісні Пісень, де, здасть ся, видно вплив розпечених звичаїв грецьких. Релігійна поезія виражена в Псалмах, то в глибоких і чулих словах, то в холоднуватих церковних співах. Даниїл весь палає тугою від релігій переслідування Епіфана та від надій збуджених перемогами Макавеїв. У книгах Ездри й Неемії автор досить пізнього часу (запевне II ст. до Хр.) пробує відновити спогади Відбудування, послугуючись неповними переказами традиції. В той самий час збирають під назвою Параліпоменон, із дивним запалом до всього, що належить до організації культу, всю історію Ізраеля від початків до полону. Щастє, що се нове виданє не було поставлене на місце давнього історичного збору, багато де в чому далеко вищого від нього!

Сей великий дар фантазії, що ми хвалили, породив іще одну дивно оригінальну парість літературної композиції — роман, або моральне оповідань, що розповідає долю якої родини, чи то долю народу, як от Рут і Товія або знов Естер і Юдит.

Ось картина жидівської літератури й її зросту, яку, здається нам, можна визначити при помочи Біблії.

IV. Характеристика Біблії з релігійного й літературного погляду; її мова й стиль.

Ми не думаємо оцінювати тут Біблію з погляду догматичного. Ріжні церкви — юдейська й християнська в своїх ріжних відмінах — уважають її за книгу натхнену (*inspiré*), себ то за таку книгу, де божя сила збрала всі накази про доктрину й поводженє, про те, як людина мусить вірити й робити. Ми-ж, тримаючись тут тільки чисто історичного погляду, мусимо признати, що релігійна і моральна вартість Біблії єсть непорівняна, бо ся книга, появлена на ґрунті малої юдейської країни, у народу без великої політичної ваги, написана за 20 або 22 ст. тому назад, мовою невідомою західним народам, ся книга покорила всю Европу в перекладах на мову перш усього грецьку, потім

латинську, потім німецьку, англійську, французьку, і вона затримала завойоване при собі, зоставшись сьвятою книгою для всїх народів, що йдуть на чолї цивілізації. Ось фактична проба релігійної і моральної вартости Біблїї. Жидівські учені потрапили дати ідеям всевледи і справедливости, божої, принципам особистого, родинного й громадського щастя таку вдатну форму, що вона за вісімнацять століть не втратила свого впливу. Навряд чи треба додавати, що ся вартість жадним способом не залежить від тих дат, які визначені для складання чи то укінченого збірника, чи то окремих книг; чи Пятикнижжя або Пророки будуть твором XIV, XIII ст., чи тільки III ст. до Хр., від сього не вменшить ся значінє поданої в них моральної науки.

Дуже цікаво порівняти релігійну вартість Біблїї з вартістю иньших подібних утворів. В наш вік люди робили собі в сїй справі чималі ілюзії підчас великих відкрить в Індїї та Персиї. Сподівано було знайти далеко богатші релігійні літератури, більше згідні з духом „арійських“ націй. Сї фантазії минули. Всї порівняня Біблїї з релігійними писаннями Індїї, Персиї, Китая, Єгипта, Ісламу вийшли на користь Біблїї. Вона надто добра тим,

що складена в укінчений збір і не губить ся в нескінчених та туманних розправах. Сим вона зовсім надолужує ті хиби в композиції, що ми вказували в ній. Літературна вартість Біблії мусить бути поставлена як найвище. Новітні великі літератури через те так дуже піддавались її впливови, що вона вражала заразом і розмаїтістю і помірністю справді класичною в вислові своїх улюблених ідей. З Біблії можнаб скласти таку антольоію, що моглаб устояти проти всякої иньшої. Згадаймо між иньшим картину сотвореня свѣта (Битія—1) величю по красномовности й простоті; оповідане про гріхопадєне (Бит. II і III), де популярна форма еднається з тонким дослѣдом і з гіркою красномовністю; потім уступи з патріяльхальної епопеї, такі як виступ Авраама в обороні Содоми, посольство Елеазара до Мезопотамії, вдячність Йосифова, оповідане про єгипетські кари, синайські сцени, деякі сторінки з Второзаконя, багато промов Ісаїї та Єремїї, де мова то горда, то проймаюча й чула. Черпайте з Йова, Псалмів, Рут, Піснї Пісень, Еклезіяста і з книжок історичних, ви в них знайдете стільки скарбів, що вам трудно буде вибирати між ними. Біблія, в своїй цілости — класичний твір, бо ті релігійні й моральні прав-

ди висловлені в ній, зібрані там у короткі й вражаючі реченя. Тільки сим не хочемо сказати, що сьвяті письмовці завжди утримувались на однаково високому рівні морального натхнення і літературної вартости. Напр. описи різні в Іс. Навині і Числах показують прикрий дух фанатизму і національної виключности, так само і книга Естери.

Не можна сказати, щоб Пісня Пісень намовляла до чистих звичаїв, а Еклезіаст заохочував до відважного діла. В Псалмах в чимало холодних літаній; в Пятикнижю, Іс. Навині і Літописі чимало самохвальних тірад, нагромаджених чисел і технічних дрібниць, у Єзекіїла й Захарії темряви і уступів непевного смаку, в Йоеля багато холодної реторики. Алеж власне тут можна сказати: *ubi plura nitent, non ego paucis offendar maculis.*

Друга риса, що додає Біблії клясичного характеру, се цілковита натуральність, надзвичайна простота, через яку досягають ся найбільші ефекти. Люди часто на сьому помилялись, не дослідивши добре, і говорили, що се „примітивність“, що сі твори зложені серед люду простого, ще дуже близького до природи. Се дуже хибна думка. Такі бездоганні твори, як Биття та Йов могли повстати тільки в часи найповнішого

духового розвитку, при помочи глибокої науки та письменського хисту. На сих двох книгах найбільш основували мильні думки, бо в сих книгах шукали відбитя номадного та пастушого життя самих прадідів нації, не розуміючи того, що тільки культурний чоловік, справжній артист міг намалювати сі чудові образи; врешті номадне, пастуше життя, провадилось у Палестині до самих християнських часів у південній частині Юдеї на східному березі Йордана.

Врешті, щоб краще признати здібности єврейського генія, ми цілком противимось тому розбиванню Біблії, що ввели в моду критичні школи. Замість того, щоб приймати книжки такими, як вони дійшли до нас, признаючи при тому, що є причини бачити в них роботу не одного автора, — їх розбивають і з сих уривків складають штучно книги, що повинні були бути, і дають сим книгам зовсім умовне існуванє. Забуваєть ся справжній твір, що єсть тепер, що має історичну форму, для гіпотетичного і не запереного складаня. Такими способами можна позбавити довіря ті студії, що виключивши з них помилки в методі, дуже прислужили ся нам до розуміня давної жидівської літератури. Треба відкинути сі готові

кадри; не годить ся вважати часів відбудування за „рабінський“ вік, нездібний до жадного натхнення, до нових і відважних літературних концепцій. Сей присуд оснований на чистому непорозумінні і може привести до найтяжших помилок; він походить від неправдивої і ненависної думки про Юдейство. Деякі християнські теологи обявили, що відколи Біблія була скінчена, за часу Ездри, Жиди стратили божу ласку й натхненє і впали в якийсь духовий і моральний рахітизм. Се просто чистий абсурд. Ми мали поважні причини, щоб віднести до часів відбудування збір книг, де сяє творчий геній літературний дуже вільний, поєднаний з непорівняним моральним натхненєм. Знов же доказано, що починаючи з III ст. до Хр., Жиди почали в греко-римському світі ту надзвичайну пропаганду, що проложила путь християнству і направила його течію. Отже пора вже зректи ся тої образливої і дурної характеристики останніх дохристиянських століть.

Мова Біблії єсть єврейська, належить до сім'ї так званих семітських мов, як от арабська, фенїкійська та арамейська (сирийська). На скілько можемо сягнути назад, ми вважаємо можливим уставити, що ті народи, які заселяли південну ча-

стину Сирії (басейн Йордана) від XI ст. до Хр., до часів полону: Ізраеліти, Моавіти, Аммоніти, Ідумеї, говорили на різних мовах дуже близьких між собою і невелика різниця мов не заважала племенам зноситись між собою. В VI і V ст. політичні турботи, здається, кинули деякий заколот; давня єврейська зосталась мовою науковою, мовою учених і письменників єрусалимських і такою вона зісталась аж до часів християнської ери; але народня мова де далі все більше піддавала ся сирийському або арамейському впливови. І се до такого ступня, що в деяких найменше давних писаннях Біблії маємо чимало сторінок написаних по арамейськи; їх називають недокладно халдейськими. Переміна давньої єврейської мови на арамейську в народньому вжитку стала ся помалу, а певне пішла хутко, починаючи з III ст. до Хр., тільки сьому неможливо визначити докладно дати. Знов же й грецька мова хутко розширювалась, і можна поставити питанє про книжки заховані в грецькій колекції (книги другого канону), чи не були вони написані від разу по грецьки. Принаймі єврейські ориґінали сих книг зникли. Певне більшість єврейських книг була написана письмом того типу, що звуть фенїкійським або давним єврейським; певне

незадовго до християнства вони були переписані квадративими літерами, що звуть ся вавилонськими, і так вони й досі застались.

Що до біблійного стилю, то ми тут обмежимось що найпотрібнійшими увагами. Єврейська мова, привсїй простоті її складні, надаєть ся з надзвичайною легкістю до вираженя найрізномороднійших ідей і почувань, і се було великою пересадою, коли її уважали за негідну до вираженя філософічних ідей. Се мова з міцного й блискучого металю, по виразности й силі її можна рівняти до латинської. — Тут не місце входити в питання, до якого ступня на основі лінгвістичних відмін ріжних книг можна визначити їх дату і походжене сих книг. Сього критерія надуживано занадто і вже доказано, що основи ті були не досить поважні. При тому було показано, що там, де здавалось, були архаїзми, уважнійше око мусіло допустити неольоїзм, наслідок поступової арамаїзації мови. Певно, як би тільки можна було по яких вказівках узятих із самих книг, — а вже ми бачили, при яких непевних здобутках ми застались у сій справі, — розкласти їх на кілька століть, то можна би спробувати зложити главу історії єврейської мови, порівнюючи їх стиль; алеж тепер сього не можна зробити.

Можна тільки взагалі сказати, що великі збірники: Закон, кн. історичні і пророчі, написані класичною єврейською мовою, але що в деяких книгах розділу Kethoubim або Писань пробиваєть ся видимо зростаючий вплив арамейських діалектів. —

Такзвані поетичні місця в Біблії заслугують особливої уваги. Вони стрічають ся подекуди в Пятикнижжі та в кн. історичних. Але книги пророчі, Йов, Псалми, Притчі, Пісня Пісень, усі вони сливе виключно поезії. Проте досі не могли визначити в них ні міри, ні стіп, ні риму; характерна риса єврейської поезії, се паралелізм, себ то подвоєне вираження думки. Сей спосіб знаходить собі різнородне застосоване і біблійні письменники осягають ним великі ефекти. Можна би сказати, що поезія єврейська, се скоріш витриманий мірний стиль, доведений часами до строфи. Ось кілька прикладів сього паралелізму:

- 1) Які хороші твої намети, Якове!
- 2) Твої оселі, Ізраелю!
- 1) Вони простягли ся неначе долини,
- 2) Неначе сади над рікою, і т. и.
- 1) Повстань, Вилак, і слухай,
- 2) Склони свій слух до мене, сину
[Сіппорів!]

- 1) Гилька виросте з стовбура Ессе.
[йового,
- 2) Парість піде з коріння його. —
 - 1) Хай згине день, коли вродився я
 - 2) І ніч, що мовила: вродився син. —
- 1) Чому не вмер я в материнім лоні?
- 2) Чом не сконав, виходячи з утроби?
- 1) Слово твоє підіймало тремтячих,
- 2) Ти укріпляв коліна, що вгинались..
- 1) Тепер прийшло до тебе — ти
[ослаб!
- 2) Тепер ти влучений і ти збенте-
[живсь! —
- 1) Коли Ізраель вийшов із Єгипту,
- 2) Коли віддалився від чужого на-
[роду дім Якова...
- 1) Юда став сьвятинею його,
- 2) Ізраель був обладою його.
- 1) Побачило море й побігло від нього,
- 2) Йордан повернув ся назад.
- 1) Плигали гори немов барани,
- 2) Могили неначе ягнята.
- 1) Що тобі, море, чого ти біжиш,
- 2) І ти Йордане, чого відступаєш?...
[і т. в.

У. Текст і переклади Біблії.

Питання про історію і остатню встанову тексту єврейської Біблії (про гре-

цьку Біблію див. трохи нижче) ще досі не розяснилися як слід. Ми скажемо тут як найкоротше все головне про сю справу, поневолі тримаючись тільки можливих догадок. Найдальший пункт, якого можемо сягнути, принайменше думкою, се складання серії Іс. Навина, Пятикнижя і книг історично-пророчих коло 200 і 160 р. до Хр. В ті часи сї книги мусїли бути написані на звоях (volumes) шкіри виробленої для писаня. Сї звої мали форму давних стяжок, поділених на сторінки вертикально, і читали їх навиваючи один кінець на паличку, розвиваючи в той час другий кінець. Звичаєм семітських мов, усї тексти були писані самими співзвучками, себ то без самозвуків, наголосів або знаків пунктуації. Думають навіть, що слова писались безроздільно, а се при браку самозвуків, щоб визначали вимову, давало часто привід до помилок. Що до Писань, вони певне були написані на окремих звоях, уважаючи на час, коли були прийнятї як книги навчаня. Що до подїлів заведених у сих біблійних текстах, то тут допускають розділи досить великі відповідно до довгости уступів, що читались регулярно на зібранях вірних.

Ось пункт початку праці над текстами єврейської Біблії: перші списки були

зовсім добрі для прилюдного читання, бо звичай помагав відділяти слова і акцентувати їх; але пізнійше повстали великі невидги. Справді після страшного розгрому жидівської країни, жидівські школи, що цвили в Тиверіяді, в Палестині і в Вавилоні, від V до X ст. нашої ери, завважили, що традиційний текст був не досить забезпечений від усякої лихої зміни. Текст сей дійшов до них запевне з великими відміними, що поробились цілими віками; вони додали до нього цілу систему точок: самозвуків, знаків акцентуації і пунктуації і тим устави на далі читане нерухомо. Можна думати, що ся робота, передана нам у рукописах і заведена вже від кількох століть у друк, дійшла до нас без змін.

Історія тексту Біблії зводиться до сих двох головних точок: перше видане тексту було зложено коло двадцяти століть тому назад при обставинах, що грозили всякою небезпекою для книжок. Чи треба говорити про переписку, що конечно провадила до варіантів, про зіпсуте і зужите манускриптів, зроблених із більш і менш міцного матеріалу і т. и? По десяти століттях учені вставляють вкінець версію найбільш поважану за їх часу, що робить ся потім справжнім *textus receptus* для новітньої Європи. Отже автори сеї реві-

зиї чи рецензії самі відрізняють те, що „написано“, від того, як треба „читати“, і признають, що текст дійшов до них не без спотвореня; вони зазначають теж багато трудностей в дрібницях і звертають увагу на непевні літери.

Відомо, яких обставин вимагає новітня критика, щоб установити знову давний текст: збирають манускрипти, переважно найдавніші, оцінюють варіанти і становлять головні з них поруч верзії, яку вважають найбільше вартою признаня. Отже матеріалів для такої роботи нам сливе зовсім бракує в Біблії, бо всі давні рукописи, ранійші перегляду учених жидівських, званих Масеортами, згинули, і дійшов до нас тільки текст, що вони встановили скоріш способом традиційним, ніж справді критичним. Се тим більше шкода, бо біблійний текст з'являє нам не одну трудність. Порівнюючи тільки деякі уступи, що дійшли до нас подвійними в самій Біблії, бачимо, що переписники обертали ся з текстами на диво вільно. Отже час узяти ся до критичного перегляду єврейського тексту, зазначаючи всі місця, де бракує сенсу. Хотячи їх поправити, можна з повним правом ужити вільности при переміні самозвуків і знаків пунктації, що походять із масо-

ретських часів. Можна, в другій лній, і з великим розмислом змінити поділ слів, і, в третій лній, з найбільшою обережністю подавати зміни в співзвучах. Позитивних вказівок для такої роботи бракує, бо нема рукописів, що з'являлись собою варіанти, а такі рукописи запевне були в домасоретські часи, але праця учених знищила їх, через те треба брати на підмогу давні переклади, грецький, латинський, сирійський, що були зроблені по виданнях справді стародавніх, давніших від масоретського. Добре критичне видане Біблії — не можна сказати, щоб ся праця була виконана досі як слід — мусить бути згідним з тільки що визначеними правилами. Ми додамо, що всі разом біблійні тексти можна уважати за досить добре доховані. — Звичайне, розділ на глави і вірші (стихи) не походить із дуже давнього часу; шкода, що його було зроблено дуже неправильно, часом занадто лехковажно. Але, коли він уже освячений звичаєм, то краще триматись його.

Все, що відносить ся до перекладів Біблії, має великий інтерес, бо власне через переклади на чужі мови святі книги жидівські розходились по греко-римському світі, а потім і по всьому

світї. Завоюваня Александра і встановя Царств, що вийшли з його спадщини, ввели західну Азію в круг грецької цивілізації. І самі Жиди з дивною уважливістю прилучають ся до сього руху; всі перегородки, що хотїв установити вузький сепаратизм, були переступлені і перекинуті. Жидівські кольтоністи, що оселились в Єгиптї, в Александрїї, забули навіть свою рідну мову; але-ж вони держались своєї віри, батьківських звичаїв, і через те не могли обійтись без своїх сьвятих книг. Звідси повсталала конечна потреба перекладу Біблії на грецьку мову. Можна собі здумати, що найперше був зроблений переклад Пятикнижя, потім перекладено потрохи історичні й пророчі книги, в рештї Писаня. Сей переклад єсть версія Семидетяти (Septante), або докладніше LXXII перекладачів. Про се складалась легенда: сїмдесять два вчені, зачинені в сїмдесяти двох окремих келїях, перекладали кожний нарїзно, але одночасне, сьвяті книги; але як потім порівняли їх працї, то з дивом побачили, що всі сїмдесять два переклади були однакові що до літери. Чим же обяснити такий факт, як не божим натхненєм? Ближчі дослїди одначе показали, що грецький переклад, хоч і вартий похвали, але до

нього треба відноситись дуже обережно. Не тільки через вплив певних філософічних поглядів, що походили з грецької цивілізації, змінiali перекладачі багато уступів, але в роботі видно дуже часто сліди поспіху і непевне знанє мови первотвору. З деякими книжками дуже погано обійшлись, деяких порядок дуже перестановлений; видно багато скорочень, а надто додатків, що не мають жадної автентичности. Наскільки можна судити, робота, що скінчилась установленєм версії LXX, або грецької Біблії, могла бути почата коло 200 р., потім провадилась до християнської ери заходом цілого ряду осіб, неоднаково компетентних. Автори, як ми бачили, не вважають ні на порядок, ні на число книг, принятих у канон палестинських Жидів: вони вводять туди кілька нових книг, часом великої вартости, за що маємо їм дякувати; нові твори, се „книги другого канону Старого Заповіту“. Переклад Семидесяти або грецька Біблія грає чималу ролю в історії релігійних ідей; дякуючи погреченим жидівським ученим, єврейська Біблія стала приступна для заходу. Се „європейське“ виданє Біблії, здасть ся, стало певного часу єдиним, яке знали культурні Жиди; через нього зостала ся в тіни єврейська Біблія. Власне

верзією LXX користують ся Філон, Йосиф, письменники Нового Заповіту, не конче взажаючи на варіанти її проти оригіналу. Сі варіанти та відміни LXX від єврейського тексту найчастійше походять із вини перекладачів, часами однак залежать і то часто, ще й від того, що перекладачі мали у себе відмінний текст від нашого. Текст верзії LXX на жаль дійшов до нас в дуже пожаданому стані, а справді критичного видання сеї верзії ми не маємо й досі; про те вона, незалежно від її великого історичного інтересу, єсть дорогоцінним способом до поправки єврейського тексту.

Поруч із грецькою верзією треба дати почесне місце латинській верзії. Західна Європа, що говорила латинською мовою, хутко почула потребу в святих книгах на сій мові. Тоді була перекладена по латині версія LXX. Тільки важніші уривки сих давних латинських перекладів, відомі під загальною назвою *Vetus Itala*, доховались до наших часів; недавно у Франції опубліковано найцінніший із сих текстів, Пятикнижжя Ліонське. В кінці IV ст. по Хр., святий Ернїм задумав дати християнському латинському світові поправніщу Біблію, перекладену просто з оригіналу; він написав просто з єврейського той переклад, що потім

став офіційним під назвою Вульгати (Vulgata). В загалі Вульгата, се праця дуже варта уваги, дуже вдатна і при ній доси зосталась її висока вартість. Зроблена вона на підставі єврейських текстів, ранійших масоретського перегляду, отже вона цінна тим, що свідчить про стан, в якому був текст в той час, і наводить нас на корисні поправки традиційного тексту. Шкода тільки, що Церква латинської мови, для того, щоб не порвати з певними звичками власне в тому, що відносить ся до Псалтиря, перемішала у многих місцях тексти *Vetus Itala* з версією святаго Ерніма. Дуже потрібно булоб мати сей переклад чистим, таким, як він вийшов із рук свого автора. Ми зазначуємо тут, що численні біблійні цитати, які притягають ся в отців латинської й грецької церкви, були порівнювані з Біблією, щоб побачити, якими текстами чи верзіями вони користувались; се дуже корисний спосіб для критики тексту, і не треба забувати, що багато сих цитат могли бути зроблені на память і через те не можуть зовсім певно дати понятя про видання Біблії, що уживались письменниками. Відомо, що Вульгата затримує книги другого канону, властиві перекладавв Семидесяти.

Є чимало давних версій на східні мови, з них деякі дуже корисні, щоб установити, наскільки взагалі затримався в цілості традиційний текст і де в ньому недостачі; з сих перекладів ми згадаємо тут арамейські таргум, переклади, або скоріш перекази (вільні переклади), зроблені для вжитку вірних синагоги, таких, яким традиційна мова стала мало зрозумілою, — переклад сирийський, що має належати до II чи III ст. по Хр., переклад коптійський, для вжитку християн єгипетського походження, і переклад етіопський, що й досі тримається в Абіссинії; до нього з самого початку були прилучені декілька книг невідомих навіть перекладачам Семидесяти, таких, як книги Еноха і Ювілеїв; етіопський переклад вернув нам ці книги знову через багато віків після того, як вони затрапились.

В міру того, як християнство займало де далі все ширші круги, почувалась konieczність дати різним народам сьвяті книги на їх мовах. Можна б зложити цілі дуже цікаві глави історії літератури, як би дослідити різні форми, які прибирала Біблія в нових діалектах. Після винайдення друку переклади почали множитись і розходитись у числі небувалому

до тої пори. Потім настав поділ, що зробила Реформація, і протестанство з надзвичайним запалом почало старатись, щоб зробити Біблію приступною для всіх. У Франції переклади на народню мову все множать ся після реформації католицької й протестанської. Католики прийняли головно переклад Сасі (Sacy), хоч на жаль він був зроблений не просто з оригіналів. Протестанти найбільше вживали женеvський переклад, нераз виправлений, потім переклади Маршена та Остервальда; перекладам тим бракує часто доброго стилю і розуміння тексту. В новіші часи протестанти французької мови зробили дуже великий поступ перекладом Сегона (Segond), написаним мовою взагалі досить доброю і на підставі міцної екзегетики. Як роботу жидівського походження, ми згадаємо Біблію Кагена (Cahen). Врешті Біблія Райса (Reuss) з примітками і вступними словами, не вважаючи на мову часами не зовсім удатну, єсть книга великої ціни, єдина в своїм роді на французькій мові, бо в ній ми знаходимо поруч із перекладом основаним на дуже поважному знаню мови оригіналу, все найважніше з розяснень, які зібрали за сто літ школи німецьких екзегетів. В Англії офіційна Церква має свою верзію, не давно

переглянену дуже старанно; протестанська Німеччина хвалить ся перекладом, що вийшов з під пера самого великого реформатора Лютера; вартість сього освяченого перекладу зостаєть ся й досі великою, так що в нього задумали внести тільки деякі легкі поправки що до мови та ще такі, що потрібні при теперішньому кращому розумінні текстів. Німеччина має теж инші переклади, писані католиками й протестантами; з них ми згадаємо переклад De Wette, оснований на глибокому знаню оригіналу. Нема ні одної нації або групи християнської в Європі, яка-б не мала своєї національної верзиї Біблії.

Діло пропаганди і вульгаризації Біблії набрало надто великої сили за наших часів через стараня товариств, що звуть ся біблійними; се добровільні спілки, заложені найбільш у протестанських краях; вони збирають дари для того, щоб видавати Біблію для всіх, у перекладах і за дешеву ціну. Найважнійше з сих товариств єсть „Біблійне товариство британське і чужоземне“, заложене 1804 р. Се англійське товариство переклало й надрукувало Біблію на 230 диялектах; деякими з сих диялектів не писано перед тим ще ніколи доси; щоб дати понятє про надзвичайну працьовитість сього товариства, ось показ

диялектів і мов для центральної й східної Європи: литовська, польська, верхнелужицька, нижнелужицька, чеська, мадярська, словінська, українсько-руська, верхне-романська, романська енгадінська, пемонтська, водівська (vaudois), північно-альбанська-південно, албанська, румунська, сербська, хорватська, західно-болгарська, східно-булгарська, естонська-дорпатська, естонська-ревельська, лівонська, карельська, самоєдська, калмицька, геремиська, чувашська, татарська, кримська і т. н. Для самої Індії ми моглиб навести тут з п'ятдесят мов або диялектів. Товариство не відступило перед трудностю перекласти Біблію на диялекти центральної і південної Африки. Як тільки місіонери здобули словницю мови, перекладачі брались до роботи. Коли через кілька віків після нас хто візьметь ся написати релігійну й інтелектуальну історію XIX-ого віку, то різнородні наслідки сих енергічних заходів коло розширення Біблії будуть оцінені як найцікавіший факт. Може якому сьміливому вченому попадуть у руки примірники Біблії на мові африканських Негрів, і тоді йому може спаде на думку, що сї книги походять від туземців країни великих озер, від диких верхів Конго або Нямца.

Після сих вказівок про розширене Біблії в новому світі, наше завдання скінчено: ми думаємо, що дали громаді в точній і безсторонній формі відомости, конечно потрібні, щоб здати собі справу про зміст, складане, вартість і ширене Біблії. Кінчаючи, ми віддаємо ще раз честь цьому надзвичайному зборови, що єсть джерелом віри і побожности для вірних, а заразом із тим невичерпаним колодязем ріжнородних прикладів і науки для історика, філософа й літерата.

	КОР.
Гренко О. Пан Природа	1.40
Гітка Г. Маруся	0.50
Гетьковська М. Іван Гус	0.20
Гілянська О. Покора	1.40
Гриньська Н. Дух часу	1.60
Галів С. Дезертир	1.60
» Громадські промисловці	1.60
» Риболови	2.00
Грицький О. Молодий вік М. Одинця	2.00
Григоренко В. Судний день	1.20
» Ліс шумить	0.20
Григорієв М. Письмо до редакції Колокоти	0.20
Григорієвський М. В путях шайтана	1.60
» По людському	2.00
» Поодинок	2.00
Григоренко В. Буденне життя	2.00
Григорієвський А. Пальмове гілля (3.00)	2.00
Григорієв П. Орися	0.06
Григорієв Р. Фільотас	0.10
Григорієвський М. Умова для селянських спілок	0.20
Григорієвський Б. З життя	1.20
Григорієвський Д. За Кадильну	3.00
Григорієвський Ю. Юпітер у клопотах	0.35
Григорієвський Л. Нечитальник	1.60
Григорієвський Т. Ідеали гуманности	0.35
Григорієвський П. Лихі люди	1.40
» Морозенко	0.90
» Лови	0.06
» Лихий попутав	0.40
Григорієвський А. До галицьких приятелів	0.45
Григорієвський Г. Дика пані	1.30
» Горля	1.30
Григорієвський В. Величина звіздяного світа	0.15
Григорієвський В. Раси Європи	0.70
Григорієвський В. Скасаний світ	1.00
Григорієвський Г. Із хат	1.30
Григорієвський І. Непропаца сила	0.20
» Нові і перемінні звізди	0.15
Григорієвський І. Вік нашої землі	0.10
» Вулкани	0.30
Григорієвський І. Австрія в XIX ст.	0.80

	КОР.
Сроковський К. Оповідання	1-40
Стенняк С. Підземна Росія	3-00
Стефанік В. Дорога	1-60
Стороженко О. Марко проклятий	1-40
» » Оповідання, I	0-20
Тен Г. Фільософія шугуки	1-00
Терлецький О. Москвофіли й й народовці	0-30
Тимченко Е. Калевала (переклад)	3-00
Толстой Л. Відроджене	3-60
» » Крайцерова соната	0-90
» » Смерть Івана Іліча	0-55
Томашівський С. Київська козаччина 1855 р.	0-10
Тургенєв І. Ася	0-40
Уайт Д. А. Розвій географічних поглядів	0-30
» » » Розвій астрономічних поглядів	0-45
Українка Л. Думи і мрії	1-60
Фльобер Г. Іродіяда	0-30
Флямарион К. Про небо	2-00
Франко І. Поеми	1-60
» » Полуйка	1-40
» » Коваль Бассім	1-60
» » Сім казок	1-40
» » Захар Беркут (1-60)	1-20
» » Шевченко в польській революц. легенді	0-40
» » Укравлене щасте	0-50
Чехов А. Каштанка	0-15
Шекспір У. (пер. Куліша). Гамлет	1-80
» » Приборкана гоструха	1-40
» » Макбет	1-60
» » Коріолян	1-80
» » Юлій Цезар	1-60
» » Антоній і Клеопатра	1-80
» » Багато галасу з нечевля	1-60
» » Ромео і Джульєта	1-80
» » Король Лір	1-80
» » Міра за миру	1-40
Яцків М. В царстві сатани	1-40
» » Огні горять	2-50
Єфремов С. Національне питанє в Норвегії	0-80

Ціна 40 сот.